

La guerra de Troia i les lletres catalanes medievals

Lola Badia

Entre «lo Troià» i «lo Breviari»

*Pren-me'n així com lo grosser herbolari
qui prop la mar les herbes del bosc cerca,
e com lo clerc faent de festes cerca
en lo Troià, lleixant lo Breviari.*

[...]

*Aquells delits de què la carn s'agrada
cascú bé sap, i els de l'arma ignora;
aquella res que no falla alguna hora
entenen pocs i és per molts menys tocada.*
(C: 57-60 i 137-140, Bohigas 2005: 323).

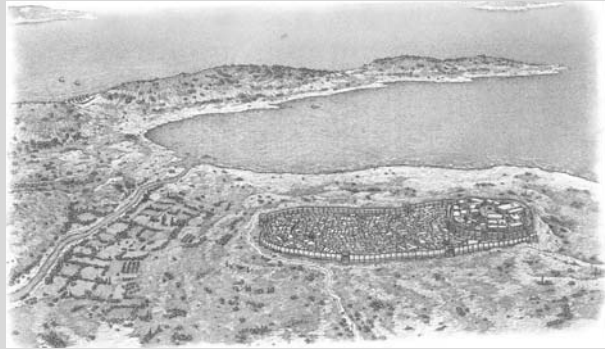
Les poesies d'Ausiàs March es documenten entre 1427 i 1459 i avui sabem que van ser escrites a l'empara de les corts aragoneses dels Trastàmara, de València, de Saragossa, de Navarra i de Nàpols. La cultura ambient hi estava dominada per l'escolàstica i per les preocupacions morals derivades de fer compatible la *finà amor* trobadoresca amb les exigències de la moral cristiana, que assimila tota manifestació eròtica amb el descontrol culpable de les passions. Des d'aquesta perspectiva, l'herència central de les tradicions literàries de la noblesa, des dels trobadors als poetes del pas del XIV al XV, com Andreu Febrer i Jordi de Sant Jordi, significava l'oblit de l'exercici del lliure albir i de la pràctica dels bons costums. L'experiència de l'amor (els «delits de què la carn s'agrada») allunya l'enamorat del coneixement del patrimoni privat i superior de l'ànima («aquella res que no falla alguna hora»): el bé, la virtut, en la perspectiva de la vida perdurable. Al costat d'aquestes referències culturals constitutives, observem la presència més subterrània, però indissociable de la

poesia mateixa, de la lliçó dels clàssics: Ovidi, el Sèneca de les *Tragèdies*, Virgili (70-19 a. C.) i el nostre tema: «lo Troià».¹

Què vol dir March quan ens presenta un clergue que, en lloc de llegir el *Breviari* o consultar una compilació de litúrgia per saber quin dia cauen les festes de precepte, llegeix «lo Troià»? Doncs que repassa culpablement, quan no toca, una de les lectures profanes més apreciades, conegudes i citades del moment: les *Històries Troianes*, que tenien allora rang de text clàssic i històric, tan clàssic com podien ser-ho els textos accessibles d'Ovidi, Sèneca o Virgili, tan històric com les cròniques universals, on es podia llegir la història de Troia escaientment inserida a la casella cronològica que li havia estat assignada.

1. Per actualitzar la introducció cultural de Bohigas (2005), vegeu Cabré (1996), sobre l'abast del rerefons escolàstic, i Torró (1999, 2001 i 2005), per a les vinculacions amb la cort i la presència d'Ovidi en March.

La successió dels fets històrics depenia dels canons cronològics que ajustaven tots els esdeveniments coneguts al còmput dels temps de la Bíblia. Actualment la guerra de Troia homèrica se situa entre el 1700 i el 1250 a. C. (vegeu Fields 2004 i el *Projecte Troia*). Brunetto Latini, al *Llibre del tresor*, una enciclopèdia escrita en francès i traduïda al català per Guillem de Copons a principis del xv, situa l'esdeveniment a la tercera edat des de la creació, la que comença amb Abraham.

Reconstrucció de l'escenari de la guerra de Troia d'acord amb les excavacions del nivell VI arqueològic.

Com és ben sabut, a l'Edat Mitjana occidental, abans de mitjan segle xv, el grec era una llengua pràcticament desconeguda, i d'Homer se'n coneixia poc més que el nom i un resum llatí de la *Ilíada*. A Castella aquest resum llatí va ser traduït a la llengua vernacle el 1442 pel poeta Juan de Mena i entre 1446 i 1452 es va dur a terme una versió parcial del text llatí complet del primer poema homèric gràcies a les noves traduccions llatines preparades pels humanistes italians Pier Candido Decembrio i Leonardo Bruni. Aquestes traduccions eren a l'abast d'un reduït cercle d'entesos i bibliòfils de l'entorn del rei Juan II, entre els quals destaca Íñigo López de Mendoza, marquès de Santillana. És molt propi de l'alta cultura de mitjan segle xv expressar el goig de poder saber finalment com i per què Homer se les va arreglar per exaltar Aquil·les i fer-lo un heroi de memòria immarcescible, ell que «murió desastrada e mala muerte» (Serés 1997: 84), és a dir a causa d'una fletxa que li va disparar Paris quan s'acostava a Troia per un assumpte sentimental. O com ens diu mossèn Corella, «a la fi vençut per l'estrema bellea de Políxena, lo vencedor de tots los hòmens fon mort ab sola una flexa tirada del flac bras d'Aleixandre Paris.» (Martos 2001: 126). L'Edat Mitjana mirava amb desconfiança Aquil·les i, en canvi, veia en Hèctor totes les virtuts d'un bon cabdill, un bon guerrer i un bon pare de família, d'aquí aquesta preocupació del primer traductor castellà d'Homer, Pedro González de Mendoza, fill d'Íñigo i futur cardenal. Acce-dir a Homer, encara que fos en la traducció d'una traducció, feia caure una barrera existent des dels temps de sant Agustí, que abans de la conversió va ser un professor de retòrica, als de Francesco Petrarca, que

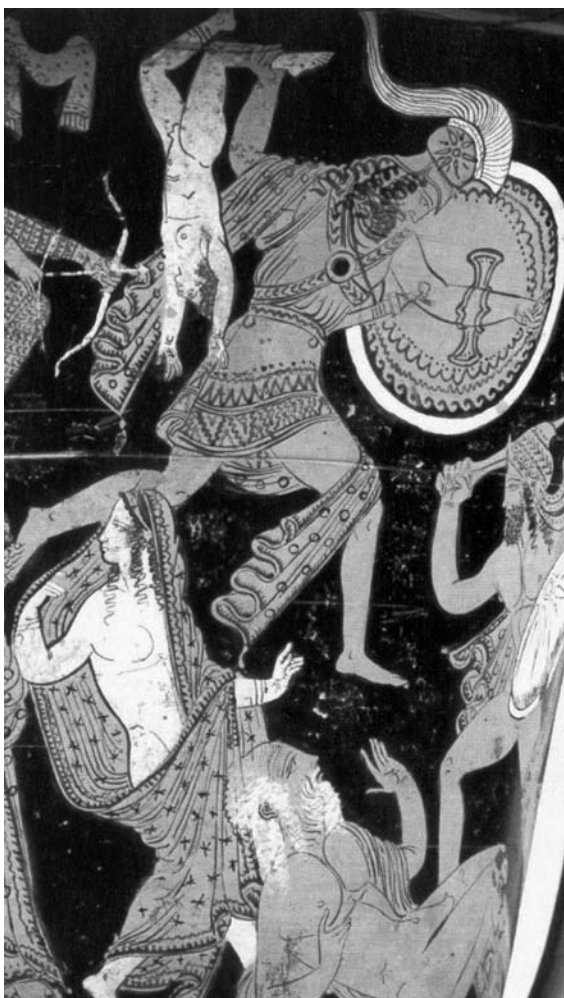
va aconseguir de saber tant de llatí com Ciceró i el propi Agustí.²

La guerra de Troia havia estat el referent cultural per excel·lència del món antic i la *Ilíada* i l'*Odissea* d'Homer, el primer gran poeta i filòsof conegut, eren els textos que transmetien, a través del llenguatge de la faula, la història i els coneixements morals i científics de tota una civilització. Succeïa, però, que aquesta civilització, per admirable que hagués estat, desconeixia la revelació de Crist en uns temps, els de la fundació de l'Edat Mitjana, als primers segles de la nostra era, en què la lectura i l'escriptura anaven esdevenint patrimoni pràcticament exclusiu dels clergues. I l'ofici dels clergues era vetllar per la difusió de la paraula de Déu. El procés arrenca de l'oficialització del cristianisme a l'imperi el 313. Els termes en què van plantejar el problema els pares de l'Església marca tota l'Edat Mitjana fins als segle xv.

A partir del segle xii l'esclat de les escoles a França, a la Gran Bretanya i a l'Imperi va tornar a fer necessari l'ús acadèmic del llatí i això volia dir llegir la literatura clàssica per poder aprendre l'idioma. Com que el mètode d'aprenentatge i lectura implicava la imitació dels models, van aparèixer les primeres grans síntesis de matèria clàssica pensades per a consumidors de ficció coetanis. L'*Alexandreis* de Gautier de Châtillon (1135-1201) està pensada per a clergues que saben llatí, però el *Roman de Troie* (1165) de Benoît de Sainte-Maure o l'anònim *Roman d'Enéas* (1160-1170) ja

2. Per a una aproximació a les novetats culturals importades d'Itàlia al segle xv, els *studia humanitatis*, vegeu Krays (1996), Rico (2002) i Cappelli (2007). Per a l'Homer castellà del xv, Serés (1997).

van ser escrits en francès per al goig d'un públic més ampli. El fet és que tota la cultura de l'Edat Mitjana central i tardana del segle XIII al XV, fins i tot la més tècnicament escolàstica i teològica, es fa ressò de motius històrics i morals que s'expressen a través de temes clàssics, entre els quals és sempre present, al costat de la figura d'Alexandre el Gran, el gran exemple de Troia, amb falsos déus, dones fatals, guerrers prepotents, traïdors astuts, víctimes innocents i, sobretot, la molt allisonadora gran catàstrofe final. Tot i així, és ben sabut que l'oposició insalvable entre «lo Troià» i «lo Breviari» arriba fins al segle XV i es documenta en català als *Sermons* de sant Vicent Ferrer, que estava disposat a enviar de cap a l'infern un clergue com el de March, si es despistava un sol punt de les lectures estrictament canòniques, és a dir l'*Evangelí*.

Les destrosses esgarrifoses de la fi de Troia colpien profundament el públic medieval (Ceràmica del Museo nazionale etrusco di Villa Giulia, Roma).

Martí de Riquer (1964: II, 258), reuneix una col·lecció de cites on sant Vicent diu coses tals com: «*praedicate Euangelium*; no diu *Virgilum*, ne *Ouidium*, set *Euangelium*, car les doctrines poeticals no salven les ànimes. [...] Aristòtil, on penses que sia? En infern [...]» (*Sermó 31, De sancto Paulo*, Ferrer 1934-1988: II, 56). Al *Sermó 101, Sermo Sancti Jeronimi* (Ferrer 1934-1988: IV, 85-86), posa molt d'èmfasi en les vergassades que va rebre en somnis el traductor de la Bíblia per haver llegit massa textos de Ciceró, segons que explica ell mateix en una de les seves cartes. Sant Jeroni hi conclou: «*Quid facit cum Psalterio Horatius? cum Evangelii Maro? cum apostolo Cicero?*» [Què hi fa Horaci al costat del Psalteri? Virgili amb l'Evangelí? Ciceró amb l'apòstol?] (Labourt 1949: XXII, 29).

Un relat en «orde seriat»

Però quin era exactament «lo Troià» a què podia accedir un lector de la Corona d'Aragó a mitjan segle XV? Recordem d'entrada que, fins i tot suposant que aquest lector pogués manejar discretament el llatí, l'aproximació a la matèria homèrica segurament no es duia a terme a través de les darreres novetats de Decembrio i Bruni: hauria calgut saber que existien i importar-les expressament a través de canals exclusius. Tres autors llatins amb tradició escolar; però, oferien fragments de la història troiana. Virgili al segon llibre de l'*Eneida* explica l'engany del cavall, la mort de Laocoont, la presa de la ciutat, la mort de Príam a mans de Pirrus i la fuga d'Eneas. En segon lloc, Ovidi a les *Heroides* va redactar la correspondència imaginària entre Penèlope i Ulisses, Briseida i Aquil·les, Enone i Paris, Medea i Jàson i Paris i Helena. I, finalment, hi ha tres *Tragèdies* de Sèneca de tema troià: *Les troianes*, *Medea* i *Agamèmnon*.³ Que Virgili, Ovidi i Sèneca tenien tradició escolar vol dir que comptaven amb un corpus (per als dos primers molt antic) de glosses literals i comentaris interpretatius, a partir dels quals precisament al segle XV es van elaborar algunes traduccions catalanes que han arribat fins a nosaltres, en què sovint trobem integrada, per procediments diversos, una part dels materials afegits als manuscrits esco-

3. Avui dia ens sembla que les referències a Medea estan descol·locades, però de seguida veurem perquè no.

lars.⁴ A través de la recuperació de la tradició didàctica de Virgili, Ovidi i Sèneca, es podien conèixer molts detalls i anècdotes rellevants de la guerra de Troia, però s'escapava el dibuix general dels fets i això dificultava molt una aproximació marcada per la curiositat històrica, moral i literària: és més que comprensible.

L'anònim del *Curial* (aprox. 1440), no tenia cap dubte a l'hora d'explicar quina era la manera òptima, per completa i imparcial, d'accedir a l'assumpte narratiu que ens interessa; en efecte, hi havia

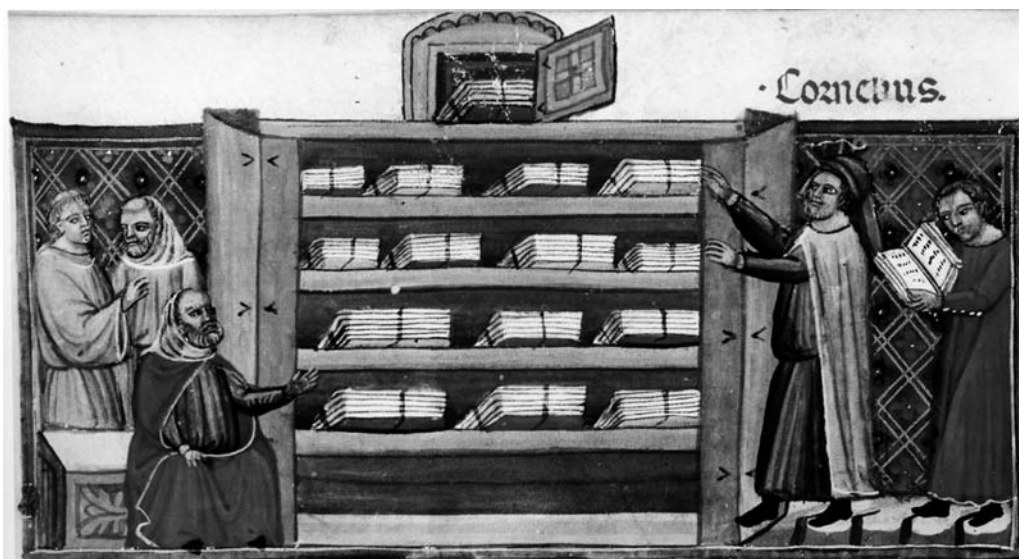
dos llibres, escrits en llengua grega e llatina, en los quals se contien les victòries e fets grans d'armes que Hèctor, en aquell poc temps que havia viscut, havia fets, e com havia aportats tots los reis d'Àsia a ésser tributaris de Príam; e contien, après, per orde seriat, l'edificació e construcció de la gran Troia, e finalment totes les coses ordonadament que esdevengueren fins a la sua destrucció, e encara la fi que après feren tots los prínceps dels grecs. (Aramon 1931-1933: III, 84-85).

Noteu «l'orde seriat» i l'exposició de «totes les coses ordonadament», una exigència racionalitzadora que no oferien mai les fonts clàssiques que hem esmentat i que l'Edat Mitjana va haver de suplir amb compendis *ad hoc*, com ara l'*Excidium Troiae*, que remunta al segle IX i que està molt vinculat a Virgili, o més agosaradament amb les dues cròniques pseudoclàssiques dels segles III o IV, a què fa referència l'anònim, és a dir els dos «llibres, escrits en llengua grega e llatina»: els *Ephemeridos belli troiani libri* de Dictis, el cretenc, i el *De excidio Troiae historia*, de Dares, el frigi. De tota manera «lo Troià» de què parla March és una cosa encara molt més pràctica, que, a més, és d'allò més amena i moralment instructiva. Avui diríem segurament que és una novel·la històrica sobre Troia escrita en llatí el 1287, per obra d'un jurista de Messina. L'anònim del *Curial* ho veu diferent, ja que l'anomena «maestre Guido delle Colonne, feel relator de tots aquells fets» (Aramon 1931-1933: III: 84-85).

La «fidelitat» de Guido delle Colonne deriva de l'ús de fonts suposadament imparcials gregues (Dictis) i troianes (Dares) i el fet de servir-se de la prosa llatina en la seva exposició li dóna prestigi als ulls dels lectors tardomedievals. La seducció del llatí, tanmateix, no ens ha de fer oblidar que Guido, a més de Dictis i Dares, va usar àmpliament el text que realment va relançar la «matèria de Troia» a l'Edat Mitjana romànica: el *Roman de Troie* de Benoît de Sainte-Maure, escrit en uns 30.000 octosíl·labs apariats francesos cap a l'1165. Els cent quaranta-quatre versos del pròleg d'aquesta obra plantegen el problema de la poca credibilitat que cal atribuir a un Homer que ningú no podia llegir (recordem-ho, era en grec) i que calia desmitificar: El «fabulador» grec, com que va néixer cent anys després de la caiguda de la ciutat, diu Benoît, no va poder ser testimoni presencial dels fets. D'altra banda, va ser molt criticat per haver fet combatre déus amb homes i haver volgut que algunes deesses prenguessin les armes. Però aquest Homer mentider va acabar esdevenint l'autoritat única fins que, per sort, a Roma, Corneli Nepos (segons el text, un «nebot» de l'historiador Sal·lusti) va traduir al llatí la crònica del frigi Dares –aquest sí, present al camp de batalla–, descoberta per ell mateix a Atenes. Aquesta nova font compensa el partidisme a favor dels grecs d'Homer; i Benoît la segueix, diu, escrupolosament, tot i que, si s'escau, introdueix amplificacions de collita pròpia. Dares fa començar la història de la guerra de Troia amb el viatge dels Argonautes, per això Medea queda vinculada al cicle en les fonts medievals. A partir del vers 24.397, el *Roman de Troie* se sustenta en una altra font, la del cavaller grec Dictis, que va reportar la caiguda final de la ciutat, amb la traïció d'Antenor i d'Eneàs, que van pactar fraudulentament la rendició. El *Roman de Troie* va esdevenir, al costat del *Roman d'Eneàs* –que és una adaptació de l'*Eneida* a la societat feudal i cavalleresca del segle XII–, el referent major de la matèria antiga. Del segle XIII al XV Virgili era directament accessible per a qui freqüentava les escoles, però Homer no, per això Guido va obtenir un èxit colossal refontent en llatí l'obra de Benoît, a la qual va afegir consideracions morals molt apreciades pels lectors preocupats per la lectura cristiana dels problemes amorosos i morals en general.⁵

4. No s'ha conservat la traducció catalana antiga de Virgili, esmentada per Enrique de Villena (1384-1434) a les seves glosses a l'*Eneida*, però el manuscrit 352 de la Biblioteca de Catalunya inclou un resum de l'*Eneida* en català del segle XV (Bohigas 1985: 174). La traducció anònima medieval de les *Heroides* d'Ovidi es conserva al ms. espanyol 583 de la Biblioteca Nacional de París (Badia 1993: 53-56). Les *Tragèdies* de Sèneca medievals les va publicar Tomàs Martínez el 1995. Vegeu Pujol (2002b), i Lluç (2004) per la relació d'aquestes traduccions amb els materials de la tradició escolar (en el cas de Sal·lusti).

5. Per als textos llatins de Dictis i Dares, vegeu la bibliografia d'aquest article i l'estudi que precedeix la traducció espanyola de Guido a Marcos (1996).

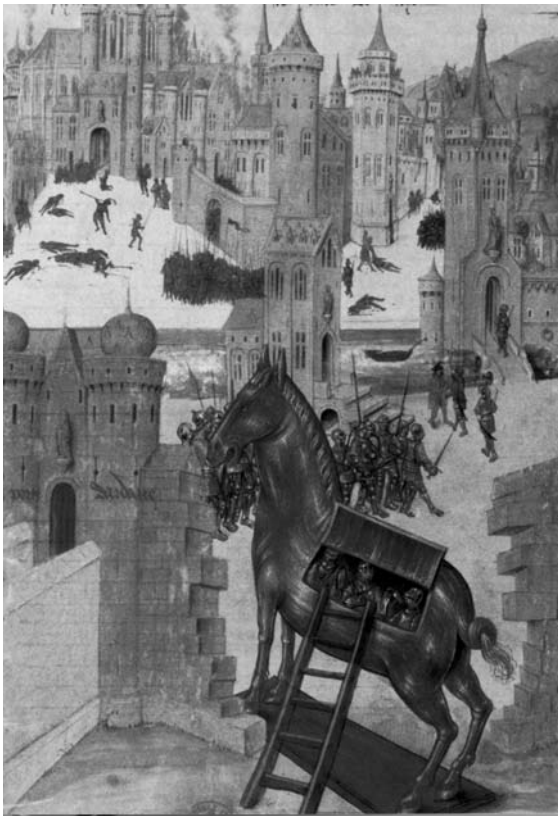
El *Roman de Troie* es basa en uns falsos cronistes coetanis de la guerra que tothom considerava autèntics, com demostra la troballa dels originals representada en aquesta escena.

«Lo Troià» de Guido consta de trenta-cinc llibres, que comencen amb la primera destrucció de Troia, obra de Jàson i Hèrcules, posterior a l'expedició a la Còlquida i a l'episodi sentimental i tràgic de Medea (llibres I-IV). Els llibres V a VII contenen la construcció de la Troia de Príam i el rapte d'Helena. L'organització de la gran expedició de càstig fins a l'establiment del setge ocupa els llibres del VIII al XIV. La preocupació «serial» que Guido pren de Benoît enquadra els esdeveniments del setge en onze «batalles» successives, és a dir onze episodis militars amb trames diverses afegides (llibres XV-XXVII). L'Edat Mitjana va desenvolupar la figura d'un doble d'Hèctor, el seu germà Tròiol, que apareix fugaçment a la *Ilíada* i a l'*Eneida* (Boitani 1989: 1-19 i 281-305). Per la seva banda, Aquil·les també ha estat presa de la passió d'amor per Políxena, filla de Príam, i això és la causa de la seva mala mort al llibre XXVII. Al llibre XXVIII arriba a Troia el contingent de les amazones, comandades per Pentesilea. Segueix la traïció d'Antenor i Eneas al llibre XXIX, la presa de la ciutat al llibre XXX, l'exili d'Eneas i d'Antenor i la mort d'Àiax Telamoni al llibre XXXI i, entre el XXXII i el XXXV, el retorn dels grecs, amb la mort d'Agamèmnon i la venjança d'Orestes i les morts de Pirrus, fill d'Aquil·les, a mans d'Orestes mateix, i d'Ulisses, a mans d'un fill que havia tingut de Circe.

L'expedició dels Argonautes també s'inclou al cicle de Troia medieval (Lorenzo Costa, Museo Civico, Pàdua).

La *Historia destructionis Troiae* de Guido delle Colonne va ser el text de referència per a la guerra de Troia del segle XIII al XV, i la versió catalana va esdevenir un dels best-sellers de la literatura catalana medieval, ja que se'n conserva una desena de manuscrits, i això tan sols passa en uns pocs casos de gran èxit, com la *Crònica* de Desclot o el *Llibre dels àngels* de Francesc Eiximenis. A més, també és un dels models fonamentals de la nova narrativa autòctona, del *Curial*, de Roís de Corella i del *Tirant lo Blanc* (Pujol 2002a: 63-85). Però el «nou» Homer de Guido delle Colonne també va ser traduït al castellà per Pero López de Ayala i va alimentar la capacitat fabuladora de Giovanni Boccaccio. Tròiol, fill de Príam, és el protagonista del seu *Filostrato*, una història d'amor amb una forta càrrega misògina inventada per Benoît al segle XII (Boitani 1989: 21-73), que va adquirir un gran ressò a la Gran Bretanya gràcies a la recreació de Geoffrey Chaucer, *Troilus and Criseyde*. La tragèdia de Shakespeare del mateix nom, naturalment, té molt poc a veure amb Homer.⁶

Visió medieval de l'engany del cavall. Fixeu-vos en les armadures! (R. Lefebvre, Bibliothèque Nationale, París).

6. Per a Tròiol a les lletres angleses, vegeu Lewis (1964) i Boitani (1989: 95-280).

El guió de les *Històries troianes* de Guido delle Colonne, és a dir «lo Troià» gairebé s'allunya tant de l'homèric com el de la darrera versió cinematogràfica de la Warner Bros, dirigida per Wolfgang Petersen (2004), en què els dos Atrides moren a Troia en combat, amb la qual cosa ens quedem sense les aventures del retorn i liquidem la meitat de la literatura grega. La comparació és bona perquè dóna idea de fins a quin punt Benoît de Sainte-Maure al segle XII i Guido delle Colonne al segle XIII se sentien autoritzats a recrear uns materials narratius privilegiats per parlar dels dos grans temes de la literatura d'entreteniment de tots els temps: l'amor i la guerra. I la comparació també és bona perquè els guionistes medievals i els contemporanis aprofiten la llibertat del creador per projectar sobre l'amor i sobre la guerra els seus valors morals, estètics i socials.

«Fabulejava ... de Troia»: història i exemple

Al marge, però, de Benoît i de Guido, el gran exemple de Troia del segle XIII al XV representava un patrimoni comú que proporcionava esbargiment honest i instrucció moral. Al cant XV del *Paradís* Dante Alighieri fa que el seu avant-passat Cacciaguida evoqui una situació quotidiana dels temps en què els florentins no havien sucumbit a la dissipació dels costums. Les famílies passaven les vetllades reunides a la llar i les dones tot filant explicaven en l'idioma local unes històries que consolaven i educaven:

*L'una vetlava a estudi del bressol
e, consolant, usava l'idioma
primer, que el pare e la mare dir sol;*

*l'altra, tirant de filosa la ploma,
fabulejava ab la sua família
de Troia e Fiesole e de Roma.⁷*

La consolació s'obté de sentir parlar dels propis orígens en la llengua materna. El català de la traducció de 1429 d'Andreu Febrer no ens ha d'induir a creure que l'escena es pugui traslladar literalment a casa nostra; a Catalunya les tradicions documentades dels orígens, o bé són les dinàstiques del casal de Barcelona, que al xv entronquen amb suggeriments germànics (Otger Cataló), o bé les hispàniques filtrades per Roderic Ximénez de Rada, que apunten a Hèrcules com a fundador (és la font de la llegenda que relaciona el nom de Barcelona amb la «barca nona» en què viatjava). En l'entorn del Magnànim apareix el referent de Troia lligat a la persona del rei, però no és cap motiu col·lectiu, casolà i ancestral com el que esmenta Dante.⁸

Pel que fa als mites dels orígens, els de Roma s'explicaven canònicament pel trasllat a Itàlia del príncep troià Eneas i la seva gent. L'autoritat de l'*Eneida* no únicament donava valor històric a la llegenda de la sang troiana de Roma, sinó que, sobretot al segle XII, va multiplicar les històries de pròfugs destinats a fundar nous reialmes. Francus o Franció és un exiliat inventat a l'Edat Mitjana, que hom posava en relació amb els orígens de França.⁹ En canvi, els anglesos van construir un Brutus, que va donar nom a Britània. El *Roman de Brut*, de Wace (1115-1183), el va fer famós en llengua francesa fonent la seva història amb la matèria artúrica, presa d'una altra font llatina falsíssima: la *Historia regum Britanniae*.

7. És el *Paradis*, XV, 121-126 («L'una vegghiava a studio de la culla, / e consolando, usava l'idioma / che prima i padri e le madri tras-tulla; / l'altra, traendo a la rocca la chioma, / favoleggiava con la sua famiglia / d'i Troiani, di Fiesole e di Roma»), reproduït en la versió catalana medieval d'Andreu Febrer.

8. Vegeu l'inici de la *Tragèdia de Caldesa* de Rois de Corella, que permet de datar l'obra per la referència a la mort d'Alfons el Magnànim el 1458: «[...] en lo delitós ameníssim regne de València, dins los murs de la sua major ciutat, regnant aquell que a l'animós troià ha succeït en egual ànimo, rei don Joan[...]. (Miquel i Planas 1919: 124).

9. Per a la matèria troiana a la França medieval, vegeu Jung (1996) i el material gràfic de l'*Exposició Homer*.

La darrera conseqüència nefasta de la guerra de Troia és el suïcid de la reina Dido (Virgili, *Eneida*, Bibliothèque Municipale, Dijon).

Als textos catalans medievals la dimensió històrica de la guerra de Troia és indestruïble de la literària: aquesta és la impressió que es dedueix de les adaptacions catalanes de la *Histoire ancienne jusqu'à César* de Gaucher de Dénain, que és una crònica universal francesa del segle XIII.¹⁰ Bohigas (1985: 78) ja va anotar que l'adaptador havia intercalat la versió catalana de la *Medea* de Sèneca al lloc que li correspon en el relat «seriat» que l'original va extreure de Dictis, Dares i Benoît de Sainte-Maure.¹¹ La fusió de materials que avui considerem literaris dins de les fonts històriques medievals és una pràctica corrent, documentable al *Speculum historiale* de Vicenç de Beauvais, per exemple. Si agafem el llibre VI, dedicat als temps de Juli Cèsar, veurem que comença parlant

10. N'hi ha una al manuscrit espanyol 13 de la Biblioteca Nacional de París, i una altra, de més elaborada, al manuscrit 352 de la Biblioteca de Catalunya, del segle xv.

11. Vegeu els continguts troians dels ms. 352 de la Biblioteca de Catalunya a Bohigas (1985: 171-174). Gemma Navarro va llegir una tesina el 1991 sobre els episodis d'aquest manuscrit relatius al cicle de Tebes i té en preparació un altre treball sobre la matèria troiana: vegeu Navarro (2002).

Reconstrucció cronològicament ordenada de la guerra de Troia, del gust dels lectors medievals (vegeu-la sencera a la coberta).

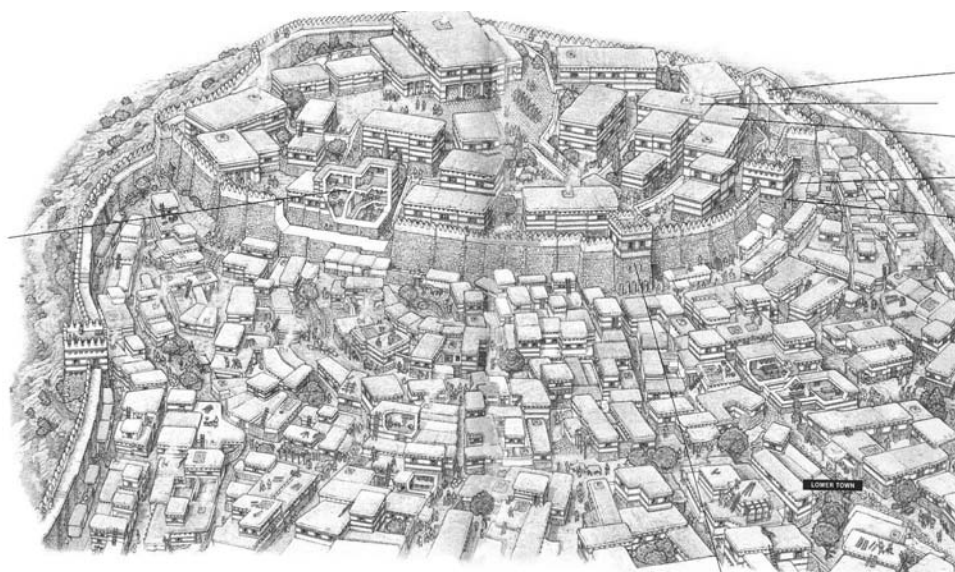
de Ciceró i recollint una selecció de les seves obres; segueixen extractes de Sal·lusti i de Virgili, intercalats amb el relat del naixement de la Mare de Déu. El llibre també recull mostres de textos d'Horaci, Ovidi i Valeri Màxim. Vicenç de Beauvais, però, no parla de la guerra de Troia. L'únic esment que s'hi pot relacionar és el del judici de Paris, que apareix al *Speculum doctrinale* dintre de l'apartat de l'art poètica, que és un apèndix de les arts del trivi, al llibre III. L'exemple de Paris és una faula poètica amb significat tropològic o moral, i per això en les lletres catalanes antigues l'aprofiten tant Ramon Llull com Joan Roís de Corella.¹²

La *Historia regum Britanniae* del monjo gal·lès del segle XII Geoffrey de Montmouth és el més popular dels falsos històrics de la literatura europea, ja que va posar en marxa la llegenda del rei Artús, Merlí, Ginebra, Lancelot i els cavallers de la taula rodona, és a dir el nucli central de l'anomenada matèria de Bretanya. Els *romans* o novel·les que en van derivar en francès, primer en vers i després en prosa, al llarg dels segles XII i XIII van alimentar la literatura d'entreteniment de tota l'Europa occidental. En relació a la matèria de Troia, el mite artúric representava la competència, però en realitat els dos cicles s'imitaven (la matèria de Bretanya també té un final catastròfic causat per uns amors adúlter) i es contaminaven (els guerrers grecs i troians es comporten com cavallers medievals, els idíl·lis reflecteixen uns mateixos costums cortesans) i convergien (Troia sempre és l'origen remot de tot). D'altra banda, l'èxit de la matèria de Bretanya, recollida a les cròniques universals al costat de la matèria troiana, atia i complica el debat sobre les relacions entre història i veritat.¹³

On comença la faula o ficció dels poetes i on acaba el relat dels fets autèntics? Des dels temps d'Heròdot, el pare de la història occidental, l'argument estrella per distingir la veritat de la faula era el testimoni presencial del cronista, com hem vist que sostenia Benoît de Sainte-Maure per defensar Dares

12. Com ja va notar Frances Yates, Llull fa un ús absolutament extravagant del motiu a l'Arbre exemplificat de l'*Arbre de ciència* (1957: 829), en oberta polèmica amb la tradició (Badia 1999).

13. El manuscrit espanyol 13 de la Biblioteca Nacional de París, esmentat més amunt, inclou una *Història dels reis de Bretanya des de Brut fins a Dunvallo*, que es pot llegir a Bohigas (1985: 178-302). L'heroi fundador, Brut, viatja a Troia.

Una altra reconstrucció de la Troia històrica i el seu entorn, d'acord amb les excavacions del nivell VI arqueològic.

el frigi i Dictis el cretenc davant d'Homer. Ramon Muntaner el continuava esgrimint a la seva *Crònica* (1325) per justificar la credibilitat d'allò que ens hi conta. El seu testimoni no és banal perquè Muntaner va viatjar a l'indret de l'actual Turquia on anys més tard s'han dut a terme les excavacions arqueològiques dels nou estrats de l'antiga metròpoli dels Dardanels que associem amb l'escenari de la *Ilíada*. Al capítol 214 de la seva *Crònica* Muntaner ens explica com a testimoni ocular l'exemple de Troia:

Veritat és que, con ja us he dit, la host [=tropa] estava a Gal·lípol. E Gal·lípol vull que sapiats que és cap del regne de Macedònia, d'on Alexandri fou senyor e hi nasc; e així Gal·lípol en la marina és cap del regne de Macedònia, així con Barcelona és cap de Catalunya en la marina, e en la terra ferma, Lleida. E així mateix ha una altra bona ciutat en lo regne de Macedònia, qui ha nom Andrinòpol; e ha de Gal·lípol a Andrinòpol cinc jornades. E a Andrinòpol era xor [=el senyor] Miqueli, fill major de l'emperador. E encara vull que sapiats que el cap de Gal·lípol és en l'una banda de Boca d'Àver [=Dardanels], de ponent; e de l'altra banda, de llevant, és lo lloc de l'Artaquí, on lo megaduc (qui llavors s'apellava) eixhivernà [=passà l'hivern] l'altre any ab la host. E aquell lloc de l'Artaquí era una porta de la ciutat de Troia; e l'altra porta era un port qui és en mig de Boca d'Àver, en què ha un castell molt bell, qui ha nom Paris, lo qual féu fer Paris, lo fill del rei Parian, con hac presa per força d'armes Helena,

muller del duc d'Atenes, a l'illa del Tènedo, qui és prop de Boca d'Àver a cinc milles.

En aquella illa, en aquell temps, del Tènedo, havia una ídola, e venien-hi un mes de l'any tots los honorats hòmens de Romania [=Imperi bizant], e honorades dones, a romeria; e així fo, en aquell temps, que Helena, muller del duc d'Atenes, hi vénc a romeria ab cent cavallers qui l'acompanyaven. E Paris, fill del rei Parian de Troia, així mateix era-hi vengut a romeria e havia-hi ab si tro a cinquanta cavallers; e veé la dona Helena e aaltà's tant d'ella [=es va enamorar], que dix a sos hòmens que mester era que l'hagués e que la se'n menàs. E així con s'ho mes en son cor, així es féu; que guarní's ab tota sa companya e pres la dona e volc-la-se'n menar; e aquells cent cavallers qui eren ab ella volgren-la-li defendre, e finalment tots cent moriren, e Paris menà-se'n la dona; de què puis se moc [=es va produir] tan gran guerra, que a la fi la ciutat de Troia, qui vogia [=mesurava] tres-centes milles, ne fo assetjada tretze anys, e puis fo aontada [=humiliada], presa e destruïda.

E al cap de Boca d'Àver, de fora, ha un cap que hom apella lo cap de l'Endremite, qui era porta de la ciutat de Troia. E així veus Boca d'Àver con era bé acompanyat de bons llocs e de gracioses de totes parts, que de cascuna part trobàrets que havia molta bona vila e molt bon casal en lo temps que nós hi anam, qui tot és estat destruït e deshabitat per nós, segons que a avant entendrets, a gran tort de l'emperador e a gran dret nostre. (Soldevila 1971:857).

Arribada solemne d'Helena a Troia segons l'etiqueta elegant del segle XV (Jean Courcy, *La Bouquechardiere*, British Library, Londres).

Noteu la precisió en els detalls estratègics de la situació de Troia, vistos des de la perspectiva d'un militar que es va fortificar a les costes de la península de Gal·lípoli, just a l'altra banda de l'estret dels Dardanels (l'Hel·lespont al món antic, Boca d'Àver en Muntaner). La vila de Gal·lípoli, situada a la península homònima, pertanyia al regne de Macedònia i Muntaner la presenta com la capital marítima en relació a Andrinòpolis (actualment Edirne), que és la plaça forta situada terra endins. La comparació amb Barcelona i Lleida no podria ser més alligadora. Al capítol següent, el 215, se'ns explica l'assassinat de Roger de Flor, cap de la companyia i cèsar de l'imperi, per ordre de Miquel Paleòleg, fill de l'emperador Andrònic, que era el responsable de la contractació dels almogàvers. El fet va tenir lloc el 5 d'abril de 1305 i va ser l'inici de la famosa venjança catalana. La referència al megaduc i al fet que «l'altre any» va passar l'hivern a la península d'Artaquí al·ludeix a Berenguer d'Entença i a l'estada de la companyia en aquest indret de la costa meridional del mar de Màrmara durant l'hivern del 1303-1304. La devastació infligida «a gran

dret nostre» a la zona de Gal·lípoli de què es parla al darrer paràgraf dona la clau de l'evocació de l'exemple de Troia. La proximitat de l'indret que la tradició indicava com a teatre del fet de l'antiga guerra posa en primer terme el seu significat: la transgressió de Paris va portar a la destrucció de Troia i la transgressió de Miquel Paleòleg, a la de Gal·lípoli. Igualment com els grecs tenien dret a recuperar Helena, la companyia en tenia a venjar-se brutalment. L'exemple de Troia era molt dúctil. Situat en un context bèl·lic, desapareix la història d'amor entre Paris i Helena, que, en canvi, dona tant de si quan llegim les *Heroides* d'Ovidi o el llibre VII de les *Històries troianes*. Per a Muntaner el consentiment no interessa: només hi va haver rapte, mort i violència.

«Lo Troià»: punt de referència, imitació, reescriptura

El protagonista de la novel·la anònima *Curial e Güelfa* viatja al Parnàs, on Apol·lo i les Muses el posen en contacte amb els dos herois majors de la guerra de Troia, Aquil·les i Hèctor, i amb els respectius defensors literaris, Homer i Guido delle Colonne (que parla en nom de Dictes i Dares). Curial ha de determinar quin dels dos guerrers va ser el millor i si cal preferir la poesia «mentidera» d'Homer o la «veritat» de la història «seriada». La solució de l'anònim desactiva tot conflicte perquè atorga l'excel·lència a tots dos campions (un per cada bàndol) i assigna la poesia i la història a dos públics diferents: l'elit intel·lectual que desxifri Homer i les seves «poètiques ficcions», perquè els consumidors de relats «seriats» i «vertaders», amb acció i moral, ja tenen Guido.¹⁴ Curial no viatja físicament a Troia a la recerca dels orígens de la cortesia i de la cavalleria, però gràcies a l'exemple de Troia, es reafirma en la seva vocació militar i poètica, d'armes i de lletres. Tant és així, que del somni del Parnàs se'n desperta amb una corona de llorer que porta el filacteri: «Millor e pus valent entre los cavallers, e major de tots los poetes e oradors que vuy són» (Aramon 1931-1933: III, 92).

14. Per a la cultura de l'anònim, vegeu Badia (1988) i Torró (1991). Els punts de referència, a més de Guido, són la «litteratura mezzana» de Boccaccio, alguns comentaris a *La divina comèdia* i apunts petrarquescos, juntament amb la tradició troiàtica i cavalleresca del XII i del XIII i una selecció escolar d'Ovidi, Virgili i Sèneca.

Un somni és més vertader si se n'importa alguna penyora física. Sant Jeroni es va despertar amb l'esquena escorxada per les vergassades rebudes per ser ciceronià (Labourt 1949: XXII, 29), Guillem de Torroella torna amb un esparver i dos gossets de la visita a l'Illa Encantada a la seva *Faula* (Badia 2002: 89) i els personatges del *Filocolo* de Boccaccio reben espases en somnis, i també llorers i altres dons.

L'anònim vol que «lo Troià» triomfi sobre «lo Breviaris». Curial, en efecte, abans del Parnàs havia visitat Terra Santa i el monestir de Santa Caterina del Sinaí. Allí el Sanglier, un antic contrincant esdevingut franciscà, li produeix un profund trasbals incitant-lo a abandonar la vida seglar. Concretament, els seus companys quan el veuen atret per una crida espiritual diuen que sembla «un beguú», és a dir un penitent laic (Aramon 1931-1933: III, 44). Un cop perdut el favor de Güelfa i el de les corts de França i d'Alemanya, la renúncia a la carrera de militar i de cortesà és una solució perfectament versemblant, en la línia dels cavallers ermitans de les novel·les artúriques o del trobador Rigaut de Berbezilh, que, rebutjat per l'estimada, es retira al bosc, com s'explica a la *razo* d'«Atressi con l'orifanz» (Riquer 1975: I, 289). Que algú, colpit per la mala fortuna, pot trobar consolació en la vida religiosa, ho proclama amb insistència el Sanglier convertit. Però, en el cas del *Curial*, la renúncia en la direcció de «lo Breviaris» és una opció a descartar: Ho exigeix el guió de l'obra: si la bona fortuna va aparellada amb la virtut, la recuperació moral, intel·lectual i social del cavaller caigut en desgràcia cal que sigui el motor del seu èxit en les armes i en les lletres.

Les *Històries troianes* són un dels fars literaris de l'anònim del *Curial*, fins al punt que la familiaritat que suposa en el públic amb aquesta obra l'eximeix de manllevar-li materialment la descripció de la bellesa de la donzella Laquesis i del desig amorós dels protagonistes:

No vull musar [=perdre temps] en escriure per menut totes les circumstàncies de la sua bellesa, mas aquell qui ho voldrà saber llija [=llegeixi] Guido delle Colonne allà on descriu la bellesa d'Helena e sia content ab allò, e pense que a Laquesis no li fallia bellesa, car certes natura ab gran estudi per fer meravellar les gens la produí tal en lo món. (Aramon 1931-1933: I, 97).

[...] ne parlaré del desig que los nuvis havien de anar al llit (aquells qui ho voldran saber, llijen [=llegeixin] maestre Guido delle Colonne allà on tracta del dormir de Jàson e de Medea, si bé tota comparació és desigual, car allò vénc en un punt e açò fonc desijat per molts anys; mas, perquè maestre Guido s'és treballat molt en fer tals descripcions, a ell ho recoman). (Aramon 1931-1933: III, 255).

La remissió evita la complaença no desitjada tant en la bellesa d'una dona fatal, que molt aviat aprenem que abusa lamentablement dels artificis cosmètics i del luxe, com en l'excitació eròtica d'una nit de noces. En el segon cas la superioritat dels amants moderns sobre els antics s'expressa en termes de continència i llarga espera.

Si l'anònim del *Curial* cita «lo Troià» i s'emmiralla en l'exemple de Troia a l'hora de perfilar el seu model de cortesà igualment apte «en cambra» i «en lliça», Joanot Martorell extreu matèria primera per a la seva escriptura imitativa del llibre de Guido, com també ho fa amb el *Gui de Warwick*, la crònica de Muntaner, les *Heroides* d'Ovidi, i diversos textos de Sèneca, Boccaccio i Corella.¹⁵ Els deutes de Martorell amb Guido els retrobem tant en l'estructura de la narració com en la redacció mateixa, construïda a partir d'un exercici continuat d'intertextualitat. És significatiu el cas de la *descriptio puellae* aplicada a Helena per Guido, la que l'anònim del *Curial* considera que no cal copiar per descriure la bellesa de Laquesis: i Martorell, en canvi, la retalla i l'enganxa lliurement per construir el retrat de Carmesina als capítols 118 i 119 del *Tirant* (Riquer 1990: 374 i 384).

El cànon de bellesa femenina medieval ens presenta un cos adolescent de setze anys. Per això les fades del món artúric trien de presentar màgicament sempre aquesta aparença. Martorell aprofita el text del llibre VII de Guido en dos dels seus capítols: els primers fragments es troben tots seguits als capítols 119. Tirant, que ja se sent colpit per l'amor, està mirant Carmesina durant una missa solemne i la part que veu del seu cos és la que escau a la circumstància. El detall dels pits de la donzella, en canvi, s'aprofita hàbilment posant-lo en una altra situació, la del capítol anterior, el 118, en què la calor convidava a l'alleugeriment de

15. Al costat de les anotacions de Hauf (2004), comencem a disposar de bibliografia especialitzada sobre els manlleus i l'escriptura de Martorell i, gràcies a Pujol (2002a), tenim un mapa raonat dels deutes de *Tirant* amb les *Històries troianes*. Ja Annamaria Annicchiarico (1996) havia estudiat les variacions estilístiques d'un text troià de Corella, reprès per Martorell.

roba.¹⁶ La gràcia d'aquest aprofitament fraccionat del text de Guido consisteix a atribuir als pits el paper que solien tenir els ulls en l'inici de la passió d'amor, que implica un intercanvi de mirades. Els pits de Carmesina es miren, però també es besen i es toquen.¹⁷ Si l'anònim del *Curial* talla en sec les insinuacions eròtiques de Guido, Martorell les dilata i s'hi diverteix a fons. Per això servien les fonts, per fer-ne un text nou, a la carta.

Els episodis del *Tirant a l'imperi grec*, amb la nova condició d'enamorat del protagonista i amb les seves successives batalles contra els turcs, són una imitació de «lo Troià» condicionada per l'anada a Constantinoble, una ciutat situada sobre el Bòsfor, que s'associava amb Troia, situada sobre els Dardanels. El setge i posterior caiguda de Constantinoble (1453) anaven lligats indeliblement amb la catàstrofe de Troia. Els grecs assetjats pels turcs parlen com si fossin troians, sobretot als episodis finals de la novel·la, on Martorell manipula textos de Corella de matèria troiana. Això no impedeix, però, que els propis turcs siguin vistos en altres moments com a venjadors dels troians derrotats (Pujol 2002a: 66-68). L'exemple de Troia té una rendibilitat inacabable.

Joan Roís de Corella, autor de cinc proses mitològiques de tema troià, n'és una bona mostra. La seqüència de la *Història de Jàson e Medea*, *Lo juí de Paris*, el *Raonament de Telamó e d'Ulisses*, les *Lletres d'Aquil·les a Políxena* i el *Planys dolorós de la reina Hècuba* segueix l'ordre narratiu «seriat», però segurament no correspon a la cronologia de redacció, com argumenta Cingolani (1998: 55-61), ni té res a veure amb cap propòsit d'emular Guido delle Colonne com a cronista. Les *Proses mitològiques* són obres de joventut de Corella, que, nascut el 1435, va ser teòleg, orador sagrat i escriptor religiós en la seva edat madura. Com explica Josep Pujol (2002a: 218), les peces de tema troià, llevat de *Lo juí*, van ser parcialment incorporades per Martorell al *Tirant* amb tècniques com la que s'ha esmentat a propòsit de la *descriptio puellae* de Guido. Això les situa abans de 1460, però no gaire abans, atesa la data de naixement de l'autor. Els exercicis de reescriptura del gran exemple de Troia en llengua vulgar del jove Roís de Corella van seduir els seus coetanis, entre

els quals no s'hi comptava l'anònim del *Curial*. Destaca la tensió de l'estil poètic en la prosa d'art de Corella, que combina la sintaxi llatinitzant i l'adjectivació sobrecarregada amb un calculat ritme de la prosa.

Cada peça és un artefacte retòric amb vida pròpia, que respon a models triats per a presentar adequadament determinats temes: Medea narra en primera persona la seva dissort adreçant-se a les dones, Aquil·les i Políxena escriuen cartes d'acord amb el model de les *Heroides*, Àjax Telamoni i Ulisses mantenen una disputa a causa de les armes d'Aquil·les tal com succeeix al llibre XIII de les *Metamorfosis*, la desventurada reina Hècuba pronuncia una lamentació, amb narració i expansions tràgiques a partir d'alguns cors de *Les Troianes* de Sèneca i *Lo juí de Paris* ofereix una interpretació del mite de caràcter tropològic, és a dir aplicable moralment a la vida humana. La narració, l'epistolografia, la disputació, el planys i l'exegesi servien per aprendre a escriure i a raonar durant el currículum escolar a partir de models de qualitat garantida, com Virgili, Ovidi i Sèneca, i Guido havia forjat el seu estil a partir dels mateixos models. Corella va tenir l'encert d'escriure els exercicis sobre Troia en català, i d'escriure'ls magistralment.

16. El text de Guido parla també dels «membres amagats»: Martorell es reserva d'esmentar-los en d'altres moments, per exemple al capítol 189, quan Tirant toca «lo vedat» de la princesa amb la punta de la sabata o al 231, quan l'observa d'amagat al bany (Riquer 1990: 621 i 698).

17. Per exemple, a la pàgina 619, del cap. 189, o a la 703 del cap. 233 (Riquer 1990).

Paris presenta Helena a Priam, a les *Histoires Romaines*, París 1528 (Biblioteca del Monestir de San Lorenzo, El Escorial).

Mossèn Corella i la matèria troiana

Lo juí de Paris, aparentment redactat en col·laboració amb Joan Escrivà (doc. 1494-1497) és l'obra menys poètica, en el sentit de menys literària, de la sèrie troiana, malgrat l'ús que es fa d'aquest terme per designar-la («seguint l'estil de vostres elegants poesies», Martos 2001: 289). De fet, Corella s'hi atorga un paper marcadament científic, en sentit medieval, com a estudiós de les arts del trivi que teoritzava sobre l'exposició dels sentits dels textos sacres i profans (Badia 1988: 157-166). Més amunt ja s'ha al·ludit al fet que el judici de Paris al *Speculum doctrinale* esdevé el prototipus de la faula interpretable en termes de filosofia moral. El canemàs sobre el qual treballa Corella estableix un paral·lelisme entre Paris sol·licitat per Minerva, Juno i Venus i l'home que en la primera etapa de la vida ha de triar el camí que el portarà o bé la saviesa i a l'estudi, o bé a la consecució de riqueses o bé a la lascívia i al plaer. L'exemple de Troia s'ha diluït completament (Ehrhart 1987).

La *Història de Jàson e Medea* està escrita en primera persona per la protagonista femenina, que s'adreça a un públic de dones per prevenir-les de les males arts dels homes. L'argument únic és la traïció de Jàson, que, després d'haver-li promès amor etern quan la necessitava per conquerir el velló d'or, l'abandona ignominiosament per una dama de rang més alt. L'assassinat dels fills haguts de Jàson és un ràpid colofó per a un text en què només veiem el punt de vista de la part ofesa i que es decanta visiblement cap al bàndol de les «mansuetes, púdiques, honestes e castes dones» (Martos 2001: 229).

Les *Lletres d'Aquil·les a Políxena*, el *Raonament de Telamó e d'Ulisses*, i el *Plany dolorós de la reina Hècuba* contenen molta matèria troiana, tota relacionada amb la gran catàstrofe final, clarament el motiu que atreia més la ploma de Corella (i que Martorell va saquejar amb més èxit a l'apoteosi final del *Tirant*). Aquil·les, que porta deu anys exterminant troians, s'enamora d'una filla de Príam i li escriu per demanar-li perdó ja que ara la seva vida d'enamorat depèn d'ella. L'ocasió ve brodada per acumular antítesis i fer jocs creuats entre les nocions de vida i de mort. Aquil·les, per exemple, diu a Políxena que no s'està d'escriure-li perquè «no em plau per mi, a qui nunca has ofès, atengues nom d'homicida» (Annicchiarico 1996: 78). Les *Lletres d'Aquil·les a Políxena*, de fet, completen les *Heroides* d'Ovidi des del vulgar amb materials de la llegenda troiana de Guido.

Àiax Telamoni, que és un guerrer més dotat que no pas Ulisses, perd en la contesa verbal que els enfronta a propòsit de l'herència de les armes d'Aquil·les perquè l'altre el supera en agudeses mental i multiforme enginy: «Tu sols batalles ab força; jo ab animoses astúcies.» (Martos 2001: 134). La disputa reconstruïda en català per Corella amb materials ovidians informa el lector sobre molts detalls del mite troià, des del sacrifici d'Ifigènia, als episodis de Palamedes i de Resus, al de la mort (la mala mort) d'Aquil·les per un fletxa de Paris.

La més poderosament emotiva de les peces troianes de Corella és el *Plany dolorós de la reina Hècuba*, que dona vida a la desmesura del sofriment d'una dona que relata en primera persona la mort de fills i filles, l'escapçament del marit, l'assassinat del nét enmig de l'incendi i el saqueig del seu regne. La grandesa esquinçada de l'Hècuba de Corella l'acosta a la figura de la mare de Déu al peu de la creu. L'exemple de Troia dona lloc a un dels millors textos escrits per un autor català antic. Vegem-ne l'apartat IV:

O cosa raonable, si la gravitat d'aquelles dolors que les altres totes passa, ab esparç e apartat llenguatge als oints [=oïdors] se parlava, e veus llagrimants, doloroses, nostra mísera destrucció representassen, transportant los oints entrestits en la presència de nostra gran pèrdua: no consentissen sinó ab gemecs, tristor, sospirs e sanglots ésser oïdes!

Aquestes són dolors de mare i estèril reina, e cativa d'aquells que, ella mirant, en la sua pròpia ciutat han donat cruel e dolorosa mort a sos fills, tol·lent a Príam ensems la vida e los regnes! O invariables, inics e implacables fets, qui la varietat dels actes humans infal·liblement ordenau! Per què forçau la mia trista ànima ésser present a fatigat cos per dies e treballs, així dèbil, envellit e caigut que, deixant-me de tan dolorós viure, altre no serà en color e magrea, sinó tal com era com fals nom de viu tenia?

Vixca, doncs, Hècuba, puix la mort sola de misèria la pot traure! O mare, semblant a ovella que fecunda has parit lo fills per ser trossejats, partits en diverses parts, rossegats a l'entorn de la ciutat, com aradre fent solcs de gran profundiat en la sangonosa terra!

O febrida espasa d'Aquil·les, guasta [=mal-mesa] e oscada sovint tallant real carn en lo meu miserable ventre criada, i així mussa i envellida en trossejar los ossos e carn dels fills, que envies ha pogut tallar lo dèbil coll del pare!

Fir [=fereix] sens tarda, esquença e talla les nostres carns femenils e molles per què les ànimes prestament fugen d'habitació derroïda; que, sens comparació, més cruel te mostres cessant de ferir en nosaltres, que matant aquells per la mort dels quals en tant estrem avorrim la miserable vida. O defunt e no sobrat ni vençut, fill meu Hèctor, oges [=escolta] dels profundes inferns la mia piadosa veu, digna de moure los cruels infernats déus a misericòrdia. O, si la ous [=sents], per què venir tardes? Qui pot resistir a la tua animosa força? Encara en los escurs regnes Aquil·les te contrasta? Deixa lo cos en lo sepulcre, devore'l la insaciable terra. Vine, desijada, lleugera ombra, que sola tu bastes vençre los covards

grecs que, de tu viu fugint, de tes victòries són romasos. Porta Tròiol en ta companyia, que ensems principi féu a la honor e fi a la vida.

—No vingau, germà, regla d'honor e de cavalleria, respòs Políxena, no augmenteu nostres mals ab esperances de vans remeis que, puis los cruels fets la nostra destrucció han ordenat, no solament Aquil·les, si tornava, poria altra vegada a vós invincible tolre la vida, mas lo covard impiadós Ulisses. Esperau en breu reebre nostres fatigades ànimes, per què, ensems ab vós, en los Camps Eliseus, a la verd delitosa riba del gran riu, oblidant nostres passats mals, passem eterna desansiada e reposada vida. (Martos 1991: 215-216).

Bibliografia

- ANNICCHIARICO, Annamaria, 1996: *Varianti corelliane e 'plagi' nel "Tirant": Achille e Polissena*, Fasano di Brindisi: Schena.
- ARAMON I SERRA, Ramon, 1931-1933: *Curial e Güelfa*, 3 vols., Barcelona: Barcino, «Els Nostres Clàssics».
- ATWOOD, E. Bagby, i Virgil K. WHITAKER (eds.), 1944: *Excidium Troiae*, Cambridge (Mass.): The Medieval Academy of America.
- BADIA, Lola (ed.), 2003: *Tres contes meravellosos del segle XIV*, Barcelona: Quaderns Crema.
- BADIA, Lola, 1988: *De Bernat Metge a Joan Roís de Corella*, Barcelona: Quaderns Crema.
- BADIA, Lola, 1991: «El Plany dolorós de la reina Hècuba de Joan Roís de Corella. Restauracions i contextos», *Miscel·lània Joan Fuster. Estudis de Llengua i Literatura*, III, ed. Antoni Ferrando i Albert Hauf, València-Barcelona: Departament de Filologia Catalana de la Universitat de València-PAM, 195-223.
- BADIA, Lola, 1993: *Tradicció i modernitat als segles XIV i XV. Estudis de cultura literària i lectures d'Ausiàs March*, València-Barcelona: Institut Universitari de Filologia Valenciana-PAM.
- BADIA, Lola, 1999: «La literatura alternativa de Ramon Llull: tres mostres», *Actes del VII Congrés Internacional de l'AHLM* (Castelló de la Plana, 1997), I. Castelló de la Plana: Universitat Jaume I, 11-32.
- BEAUVAIS, Vicenç de, 1624: *Vincentius Bellovacensis, Speculum quadruplex sive maius: naturale, doctrinale, morale, historiale*, 4 vols., Douai: Baltazar Belier. Reprint: Graz, Akademische Druck, 1965.
- BOHIGAS, Pere, (ed.) 2005 = March, Ausiàs, *Poesies*, revisió d'Amadeu J. Soberanas i Noemí Espinàs, Barcelona: Barcino, «Els Nostres Clàssics».
- BOHIGAS, Pere, 1985: *Sobre manuscrits i biblioteques*, Barcelona: Curial-PAM.
- BOITANI, Piero, 1989: *The European Tragedy of Troilus*, Oxford, Clarendon.
- CABRÉ, Lluís, 1996: «Aristotle for the Layman: Sense Perception in the Poetry of Ausiàs March», *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 59, 48-60.
- CAPPELLI, Guido M., 2007: *El humanismo italiano. Un capítulo de la cultura europea entre Petrarca y Valla*, Madrid: Alianza Editorial.
- CÁTEDRA, Pedro M. (ed.), 1994-2000: *Enrique de Villena. Traducción y glosas de la Eneida, Obras Completas*, vols. II i III, Madrid: Fundación José Antonio de Castro.
- CINGOLANI, Stefano M., 1998: *Joan Roís de Corella. La importància de dir-se honest*, València: Tres i Quatre.
- CONSTANS, Léopold, 1906-1912: *Roman de Troie de Benoît de Sainte-Maure*, edició L. Constans, París, 6 vols., Société des Anciens Textes Français. Versió moderna abreujada i anotada d'Emmanuèle Baumgartner, París, 10/18, «Bibliothèque Médiévale», 1987.
- DOLÇ, Miquel (ed.), 1973-1975: *Virgili Maró, Publi, Eneida*, 4 vols., Barcelona: Fundació Bernat Metge.
- EHRHART, Margaret J., 1987: *The Judgement of the Trojan Prince Paris in Medieval Literature*, Philadelphia, The University of Pennsylvania Press.
- EISENHUT, Werner (ed.), 1973: *Dyctis Cretensis, Ephemeridos belli troiani libri a Lucio Septimio es graeco in latinum sermonem translati*, edició de, Leipzig, Teubner.
- Exposició Homer*: Exposició «Homère. Sur les traces d'Ulisse», <http://expositions.bnf.fr/homere>. Consultat el 15-01-07.
- FERRER, Vicent, 1934-1988: *Sermons*, 6 vols, Barcelona, Barcino, «Els Nostres Clàssics».
- FIELDS, Nic, 2004: *Troy c. 1700-1250 BC*, il·lustr: D. Spedaliere i S. Sulemsohn Spedaliere, Oxford: Osprey.
- GALLINA, Anna Maria (ed.), 1974-1988: *Alighieri, Dante, La divina comèdia*, 6 vols., versió catalana d'Andreu Febre, Barcelona: Barcino, «Els Nostres Clàssics».

- GARCÍA GUAL, Carlos (ed.), 1999: Homer, *Iliada/ Odissea*, Madrid: Gredos. Tr: catalana de la *Iliada* de Manuel Balasch, Barcelona, Proa, 1997; de l'*Odissea* de Carles Riba, Barcelona, Alpha, 1953 i La Magrana, 2001.
- GRIFFIN, Nathaniel Edward, 1936: Guido delle Colonne, *Historia destructionis Troiae*, Cambridge (Mass.): The Medieval Academy of America.
- "HAUF, Albert (ed.), 2004: J. Martorell, "Tirant lo Blanch", València, Ed. Tirant lo Blanc".
- HOLZBACHER, Ana-Maria (ed.), 1999: *Roman d'Éneas*, París: Memini.
- JUNG, Marc-Réné, 1996: *La légende de Troie en France au moyen âge*, Basilea- Tübingen, Francke.
- KRAYE, Jill (ed.), 1996: *The Cambridge Companion to Renaissance Humanism*, Cambridge: University Press.
- LABOURT, Jérôme (ed.), 1949: Jeroni, sant, *Carta XXII, Lletres*, I, París: Les Belles Lletres, 1949, 110-160.
- LEWIS, C. S., 1964: *The Discarded Image*, Cambridge: University Press. Tr: espanyola: *La alegoría del amor*, Barcelona: Península, 1997.
- LLUCH, Montserrat, 2004: «Editar el Jugurta català del segle XIV: un plantejament metodològic», *Cultura neolatina*, 54, 559-593.
- LLULL, Ramon, 1957: *Arbre de Ciència, Obres Essencials*, I, Barcelona, Selecta.
- MARCOS CASQUERO, Manuel A. (tr.), 1996: Guido delle Colonne, *Historia de la destrucción de Troya*, Madrid: Akal.
- MARTÍNEZ, Tomàs (ed.), 1995: Sèneca, *Tragèdies*, traducció catalana medieval amb glosses, 2 vols., edició de Barcelona, Barcino, «Els Nostres Clàssics».
- MARTOS, Josep Lluís (ed.), 2001: *Les proses mitològiques de Roís de Corella*, València-Barcelona: Universitat de València-PAM.
- MEISTER, Ferdinandus (ed), 1873: Daretis Phrygii, *De excidio Troiae historia*, Leipzig, Teubner.
- MIQUEL I PLANAS, Ramon (ed.), 1916: Guido de Columnis, *Històries troianes*, traducció catalana medieval de Jaume Conesa, Barcelona: Biblioteca Catalana.
- MIQUEL I PLANAS, Ramon (ed.), 1919: Joan Roís de Corella, *Obres*, Barcelona: Biblioteca Catalana.
- NAVARRO, Gemma, 2002: «Les Histories Troianes dins el compendi històric copiat al ms. 352 de la Biblioteca de Catalunya: un model de ficció per a la història», *Literatura i Cultura a la Corona d'Aragó (segles XII-XV)*, ed. Lola Badia, Miriam Cabré i Sadurní Martí, Barcelona: Curial-PAM, 381-383.
- PERUJO MELGAR, Joan M., 2004: «Difusió de motius de la llegenda de Troia: traducció i reinterpretació», *Vestigia fabularum. La mitologia antiga a les literatures catalana i castellana entre l'edat mitjana i l'edat moderna*, ed. Roger Friedlein i Sebastian Neumeister, Barcelona: PAM. 13-30.
- Projecte Troia = Projecte Troia*, amb dades arqueològiques i reconstruccions (Troia I-Troia IX), www.uni-tuebingen.de/troia. Consultat el 16-01-07.
- PUJOL, Josep, 2002a: *La memòria literària de Joanot Martorell: models i escriptura en el «Tirant lo Blanc»*, Barcelona: Curial-Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- PUJOL, Josep, 2002b: «Expondre, traslladar i reescriure clàssics llatins en la literatura catalana del segle XV», *Quaderns. Revista de Traducció*, 7, 9-32.
- RICO, Francisco, 2002: *El sueño del Humanismo*, Barcelona: Destino, 2002.
- RIQUER, Martí de, 1964: *Història de la Literatura Catalana*, 3 vols., Barcelona: Ariel.
- RIQUER, Martí de, 1975: *Los trovadores*, 3 vols., Barcelona: Planeta.
- RIQUER, Martí de (ed.), 1990: Joanot Martorell, *Tirant lo Blanch*, Barcelona: Ariel.
- ROHLAND DE LANGBEHN, Regula (ed.), 1997: Íñigo López de Mendoza, marqués de Santillana, *La comedieta de Ponza, Sonetos, Serranillas y otras obras*, Barcelona: Crítica.
- SERÉS, Guillermo, 1997: *La traducción en Italia y España durante el siglo XV: la «Iliada en romance» y su contenido cultural*, Salamanca: Ediciones de la Universidad.
- SOLDEVILA, Ferran (ed.), 1971: Jaume I, Bernat Desclot, Ramon Munaner i Pere III, *Les quatre grans cròniques*, Barcelona: Selecta.
- TORRÓ TORRENT, Jaume, 1991: «Sobre el Curial, Virgili i Petrarca», *Miscel·lània Joan Fuster. Estudis de Llengua i Literatura*, III, ed. Antoni Ferrando i Albert Hauf, València-Barcelona: Departament de Filologia Catalana de la Universitat de València-PAM, 149-169.
- TORRÓ TORRENT, Jaume, 1999: «Ausiàs March no va viure en temps d'Ovidi», a *Estudis de Filologia Catalana. Dotze anys de l'Institut de Llengua i Cultura Catalanes, Secció Francesc Eiximenis*, ed. Pep Valsalobre i August Rafanell, Barcelona: PAM, 175-199.
- TORRÓ TORRENT, Jaume, 2001: «Una cort a Barcelona per a la literatura del segle XV», *Revista de Catalunya*, 163, juny, 97-123.
- TORRÓ TORRENT, Jaume, 2005: «Ausiàs March, falconer d'Alfons el Magnànim», *Actes del X Congrés Internacional de l'Associació Hispànica de Literatura Medieval*, III, ed. Rafael Alemany, Josep Lluís Martos i Josep Miquel Manzanaro, Alacant: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana, 1521-1538.
- TREPAT, Adela M. i Anna M. de SAAVEDRA (trs.), 1927: Publi Ovidi Nasó, *Heroides*, Barcelona: Fundació Bernat Metge.
- TREPAT, Adela M. i Anna M. de SAAVEDRA (trs.), 1929-1932: Publi Ovidi Nasó, *Metamorfosis*, 3 vols., Barcelona: Fundació Bernat Metge.
- WITTLIN, Curt (ed.), 1971-1989: Brunetto Latini, *El llibre del Tresor*, 4 vols., Barcelona, Barcino, «Els Nostres Clàssics».